

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال شانزدهم، شماره اول

بهار ۱۳۹۴، شماره مسلسل ۶۱

نقش بازرگانان در بافت تاریخی شهر یزد در عصر قاجار

تاریخ دریافت: ۹۳/۷/۸

تاریخ تأیید: ۹۳/۹/۱

حمید عزیزی*

حسن کریمیان**

موقعیت ممتاز، تاریخی و جغرافیایی ایران، موجب بسط تجارت و انباشت سرمایه در غالب ادوار تاریخی این سرزمین بوده است. در دوره قاجار، این برتری راهبردی کشور، با توسعه تجارت جهانی همراه گشته، رونق دوجندان اقتصادی و بازرگانی ایران را به ارمغان آوردند. این وضع، شکوفایی چشمگیر تعدادی از کلان‌شهرهای کشور نظیر یزد را سبب گردید. نوشتار حاضر، با بهره‌گیری از نتایج پژوهش‌های تاریخی و منابع مکتوب و شواهد عینی فرهنگی - تاریخی شهر یزد، دلایل رونق اقتصادی شهر یزد در دوران قاجار و تأثیر بازرگانان بر بافت تاریخی آن را مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های این پژوهش، نشان می‌دهد که تحولات ناشی از انقلاب صنعتی در تجارت جهانی، رونق تجارت خارجی ایران، موقعیت راهبردی شهر یزد و استقرار زرتشتیان تجارت‌پیشه‌ای را که با پارسیان هند ارتباط بازرگانی گسترده داشته‌اند، از دلایل مؤثر پیشرفت اقتصادی و بازرگانی یزد در دوران قاجار بوده است. این

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران.

** دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.

شکوفایی اقتصادی، خود زمینه‌ساز حضور تعداد بسیاری از بازرگانان در این شهر گردید که با اسکان در محلات مختلف شهری، بافت تاریخی آن را دگرگون ساختند.

کلیدواژگان: عصر قاجار، یزد، تاریخ اقتصادی، بازرگانان، بافت تاریخی یزد.

مقدمه

انقلاب صنعتی، مجموعه‌ای از دگرگونی‌های فنی، صنعتی، اقتصادی و اجتماعی بود که به مدت یک قرن (۱۷۵۰ - ۱۸۵۰م) در انگلستان پدیدار شد و به دیگر کشورها نیز راه یافت. این دگرگونی که بر ظهور اقتصاد مبتنی بر صنعت، به جای اقتصاد مبتنی بر نیروی کار و کشاورزی استوار بود، زمینه بروز تحولات فکری، فلسفی، اقتصادی، سیاسی و حقوقی عظیمی را فراهم نمود.^۱ یکی از پیامدهای مهم این تحولات، رشد شتابان بازرگانی جهانی بود.^۲ در این میان، ایران، با توجه به موقعیت مناسب برای بازرگانی خارجی و امور ترانزیتی، همواره نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا می‌نموده است. «جاده ابریشم» که مدیترانه را از طریق مسیرهای ارتباطی شمال ایران به چین مرتبط می‌ساخت و «راه ادویه» که کشور را از طریق خلیج فارس و بنادر جنوبی به جنوب شرق آسیا مرتبط می‌نمود، تأثیر بسزایی بر رشد تجارت ایران داشته است.^۳ با تکیه بر همین مزیت بود که در قرن نوزده میلادی، کشور ایران به صورت اساسی و تأثیرگذار وارد شبکه تجارت جهانی شد.^۴ در این بین، شهر یزد نیز با توجه به موقعیت مناسب جغرافیایی و عوامل اثرگذار دیگری همچون: تولید و صادرات محصولات صنعتی، وجود امنیت نسبی و حضور زرتشتیان تجارت‌پیشه، به یکی از پُررونق‌ترین شهرهای بازرگانی ایران تبدیل شد. حضور تعداد فراوان بازرگانان در دوره قاجار در این شهر، خود گواهِ مطلب گفته‌شده است.^۵ بازرگانان، گروه‌های عمده‌فروشی هستند که خودشان را به صدور و ورود کالا برای سود شخصی مشغول می‌دارند و البته در ایران و از جمله یزد، بازرگانان، یکی از مهم‌ترین قشرها به حساب می‌آمدند.^۶ نقش آن‌ها بر روی بافت تاریخی شهر یزد، چنان که در ادامه راجع آن بحث می‌نماییم، بسیار قابل

توجه است. بافت تاریخی، مناطق واقع در بخش‌های قدیمی شهرها هستند که تا پیش از آغاز قرن حاضر، یعنی شروع شهرنشینی جدید در ایران، شکل گرفته‌اند و در زمان حاضر، در مرکز یا در محدوده شهرها جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده‌اند که سطح نسبتاً گسترده و عملکرد نیرومندان در مقیاس منطقه‌ای و ملی، بر اهمیت آن‌ها افزوده است. همچنین، بازارهای سنتی شهری، به‌عنوان مراکز دادوستد، و سایر بناهای با اهمیت مانند مراکز مذهبی - سنتی، در این بافت‌ها قرار دارند.^۷ بافت تاریخی شهر یزد، از جمله بافت‌های مشهور در ایران و جهان است که در روند پیدایش و تکوین تاریخی خود، شرایط و وضعیت‌های خاص فرهنگی، سیاسی و اقتصادی را تجربه کرده و نشانه‌هایی از هویت فرهنگی دوران و مقاطع تاریخی را در دل خود پذیرا گشته است. یکی از مهم‌ترین مقاطع تاریخی بافت یزد، به دوره قاجار مربوط است که در این میان، بازرگانان، با توجه به جایگاه اجتماعی‌شان، نقش بسزایی در آن ایفا نموده‌اند. عمده‌ترین پرسش‌هایی که در خصوص دلایل ظهور این وضع در شهر یزد و آثار اجتماعی آن قابل طرح هستند، عبارت‌اند از (پرسش پژوهش):

- مؤثرترین عوامل در تحولات اجتماعی و سازمان فضایی شهر یزد قرن نوزده میلادی کدام‌اند؟

- نقش بازرگانان یزد بر تحولات اجتماعی و سازمان فضایی شهر به چه میزان و چگونه بوده است؟

فرضیه پژوهش: رشد تجارت جهانی در قرن نوزده میلادی، موقعیت راهبردی مناسب و همچنین، سابقه دیرینه ایرانیان در امر تجارت، نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای ارتباطات بازرگانی این کشور ایفا می‌نمود. این شرایط و قرارگیری یزد در مسیر راه بازرگانی ری به کرمان، و نیز استقرار بازرگانان زرتشتی در این شهر، زمینه پیشرفت اقتصادی و توسعه فضاهای بازرگانی آن را فراهم می‌ساخت. از طرفی، شکوفایی اقتصادی یزد، تمرکز طبقه ثروتمند و تأثیرگذار بازرگانان را سبب گشته، این امر، خود رشد خانه‌های اعیانی در محلات مختلف یزد را در پی داشت؛ وضعیتی که سازمان اجتماعی شهر را به شدت متأثر

ساخته، ساکنان آن را بر اساس مشاغلشان در ساختاری جدید جای می‌داد. پیشینه پژوهش: یکی از منابعی که وضعیت اقتصادی و معیشت یزد را مورد توجه قرار داده، رساله بازرگانی یزد در دوره ناصرالدین شاه تألیف آقای محمدحسن میرحسینی است. وی در این اثر، بر اساس مستندات نظیر اسناد گمرکی و اسناد مبادله‌ای و بانکی، اوضاع اقتصادی یزد را بازسازی کرده است که از این حیث، دارای اهمیت بسیاری می‌باشد.^۸

اثر دیگری که به اختصار وضعیت اقتصادی یزد در عصر قاجار را بررسی نموده، کتاب مشروطیت در یزد می‌باشد. در این کتاب، طی فصول مختلف، وضعیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی یزد در دوره قاجار تحلیل شده و یکی از فصول آن، به بررسی اوضاع اقتصادی این خطه در دوران مشروطیت اختصاص یافته که از لحاظ موضوع، از اهمیت بسیاری برخوردار است.^۹

محمود توسلی نیز از جمله محققانی است که سازمان فضایی و ساختار اجتماعی شهر یزد را موضوع پژوهش ساخته و سعی کرده تا با استفاده از شواهد معماری برجای مانده از این شهر و نیز مقایسه آن با سایر شهرهای اسلامی، سازمان فضایی یزد در روزگار قاجار را بازبایی نماید.^{۱۰}

یک قرن دگرگونی، اثر دیگری است که با رویکرد توصیفی، به معرفی ساختار اجتماعی شهر یزد پرداخته است. در این کتاب، ساختار اجتماعی و تا حدودی سازمان فضایی این شهر در عهد قاجار، مورد بررسی قرار گرفته است.^{۱۱}

وضعیت بازرگانی و اقتصادی یزد در دوره قاجار اوضاع اقتصادی کشور

اقتصاد ایران در قرن نوزدهم میلادی، به دلیل رونق تجارت خارجی، رشد بسیاری نمود. اندازه‌گیری نسبت تجارت به تولید، در حدفاصل سال‌های ۱۸۷۰ تا ۱۹۱۳ م نشان‌دهنده تولد تجارت جهانی برای اولین بار در این دوره است.^{۱۲} در این باره، میزان

صادرات و واردات، گسترش روابط بازرگانی میان ایران و سایر مناطق دنیا، به خصوص اروپا را نشان می‌دهد که قسمت عمده این افزایش تجارت، در دهه آخر قرن نوزده میلادی اتفاق افتاده است.^{۱۳} هم‌زمان با گسترش بازار جهانی در نیمه دوم قرن نوزدهم، توسعه فعالیت اقتصادی، وسیله‌ای برای تحکیم موقعیت سیاسی مورد استفاده حکام دولت‌های اروپایی قرار می‌گرفت.^{۱۴} با وجود افزایش تجارت جهانی در این دوره، تا سال ۱۹۰۱م حضور اقتصادی مستقیم غربیان (متمولان یا سازمان‌های اقتصادی) و شرکت‌های اقتصادی در ایران، بسیار اندک بود؛^{۱۵} به عبارت دیگر، نفوذ غیرمستقیم غرب در ایران، نیروی اقتصادی جدیدی را به وجود آورد و نوعی سازمان‌یافتگی درونی برای تجارت که به وسیله تاجران بزرگ اداره می‌شد، تشکیل گردید. در واقع، تاجران بزرگ، نمایندگان رشد اقتصادی قرن نوزدهم میلادی در ایران بودند. (همان) البته این مطلب، به معنای تعیین سیاست‌های کلی بازار، قیمت‌ها و تجارت توسط آن‌ها نبود؛ زیرا شواهدی در دست است که دو کشور انگلیس و روسیه، تجارت خارجی ایران و قیمت بازارها را کنترل می‌کردند.^{۱۶} در خصوص رشد اقتصادی و تجارت ایران در این دوره، ارقام متعددی ارائه گردیده است که در اینجا به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود. در سال ۱۸۰۰م، رقم کلی واردات و صادرات، در حدود ۲/۵۰۰/۰۰۰ پوند از سوی سرجان ملکم^{۱۷}، سفیر انگلستان در ایران، برآورد گردیده است. این رقم، در سال ۱۸۶۸م توسط توماس^{۱۸}، دبیر سفارت انگلستان در ایران، ۴/۰۰۰/۰۰۰ پوند (واردات: ۲/۵۰۰/۰۰۰ پوند و صادرات: ۱/۵۰۰/۰۰۰ پوند) اعلام شده است. در نهایت، به سال ۱۹۱۳ - ۱۹۱۴م رقمی حدود ۲۰/۰۰۰/۰۰۰ پوند (واردات: ۱۱/۸۰۰/۰۰۰ پوند و صادرات: ۸/۲۰۰/۰۰۰ پوند) ثبت گردیده است.^{۱۹}

گفتنی است، گروهی چنین رشد اقتصادی سریعی را نپذیرفته، دلایلی را بر رد آن ذکر می‌نمایند؛ از جمله این محققان، احمد سیف^{۲۰} است که نظریات چارلز عیسوی^{۲۱} را به چالش کشیده است. از نظر وی، اعداد و ارقامی که در خصوص رشد کلی تجارت توسط عیسوی بیان شده، چندان قابل اعتماد نیستند؛ زیرا آمار ارائه شده تقریباً رشد هشت‌برابری را طی سال‌های ۱۸۰۰ تا ۱۸۶۶م نشان می‌دهد و اگر تنها تورم قیمت‌ها محاسبه گردد،

افزایش واقعی، رقمی کمتر از این خواهد بود.^{۲۲}

اگرچه نظریه بازبودن درهای اقتصادی و بازرگانی ایران در اواخر قرن نوزده میلادی قابل پذیرش است، اما شواهد اقتصادی موجود به طور کلی، و کشاورزی ایران به طور خاص، چنین ادعایی را تأیید نمی‌کنند؛ زیرا بهبود واقعی شرایط اقتصادی، توانایی تولید و نیز واردات بالا را می‌طلبد؛ در صورتی که به غیر از تجارت قالی، به شواهدی مبنی بر افزایش تولید سایر کالاهای بازرگانی در ایران عصر قاجار بر نمی‌خوریم.^{۲۳} با وجود اینکه در دوره قاجار، تولید و صادرات برخی محصولات مانند تریاک و پنبه گسترش یافت، اما نباید فراموش کرد که تا حدودی در این مورد اغراق شده است.^{۲۴} به هر حال، چنانچه به محدودیت‌های بازرگانی ذکر شده، مشکلاتی مانند قحطی و وبا^{۲۵} و موانعی از قبیل: احساس ناامنی شدید مردم، بازرگانان، کسبه و پیشه‌وران، وجود حکومت مستبد و فشارهای آن بر بازرگانان^{۲۶} و اخاذی از بازرگانان و عدم امنیت دارایی مالکان زمین^{۲۷} را اضافه نماییم، مسئله شکل دیگری خواهد یافت.

آن چنان که از منابع مکتوب برمی‌آید، در جامعه ایران عصر قاجار، مانند سایر کشورهای غیرصنعتی، عامه مردم زندگی خود را از طریق کشاورزی می‌گذراندند و زمین و کشاورزی، پایه اقتصاد کشور را شکل می‌دادند.^{۲۸} در استان‌های شمالی مانند گیلان و مازندران، کشاورزی بسیار پُرسود بود؛ البته جدا از عوامل آب‌وهوایی، نزدیکی به بازار روسیه را هم باید علت این امر برشمرد.^{۲۹}

همچنین، شهرهای فلات مرکزی کشور در دوره قاجار، نظیر: اصفهان، یزد، کاشان، همدان و شیراز، به دلیل تولید صنایع دستی، از اهمیت اقتصادی فراوانی برخوردار بودند.^{۳۰} هم‌زمان، بنادر جنوبی ایران، مانند بندر گمبرون (بندر عباس) و بوشهر، نقش بسیاری در رونق بازرگانی و اقتصادی ایران ایفا می‌نمودند. تعدادی از این بنادر، نه تنها در این دوره، بلکه از دوره صفویه، به پایه‌ای از رونق رسیده بودند که در آسیای غربی و جنوبی، نظایر آن‌ها وجود نداشت.^{۳۱}

اوضاع اقتصادی یزد

مستندات تاریخی، تأییدکننده آن است که در روزگار قاجار، شهر یزد از نظر تجارت و اقتصاد، یکی از معتبرترین شهرهای کشور به شمار می‌آمد. در ادامه، به فرازهایی از اطلاعات تاریخی مرتبط استناد نموده، سپس علل این اهمیت و اعتبار را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

در سفرنامه میرزا محمدعلی محلاتی، ملقب به حاج سیاح^{۳۲}، چنین آمده است:
... فردا از آنجا حرکت کرده، وارد شهر یزد شدیم. یزد، شهری که محل تجارت معتبری است. بازار و دکاکین معتبر و کاروان‌سرا، خانه‌های خوب و کار نساجی زیاد دارد، با داخله و خارجه دادوستد متاع می‌نماید و متاع تجارتنی معتبرشان، تریاک است... تجار با ثروت و پول‌دار زیاد دارد... شهر و اطراف یزد، از زردشتیان بسیار هستند که مردمانی کارکن با اخلاق پاک، درست‌کردار، راستگو و بی‌آزار و نجیب هستند...^{۳۳}

همچنین، در کتاب *ایران و قضیه ایران* می‌خوانیم:

... یزد، بازار بزرگ تجارت [است] در حدود پنجاه سال پیش، زردشتیان یزد، باب تجارت را با هندوستان باز کردند که از آن پس، به میزان اهمیت‌آمیزی خیلی ترقی نموده و به شهرت تجارتنی این شهر افزوده است. از این جهت، یزد، در ایران وضعی بی‌نظیر دارد. هیچ‌گونه جنگ و جدال و یا حتی شایعات مربوط به جنگ و نزاع در محلی که تا این اندازه در داخله کشور قرار گرفته است، وجود ندارد و هیچ قسم تاخت و تاز مردم بادیه‌نشین به حدود و ثغور ایشان سرایت نمی‌کند که این خود، نگهبان دائمی وضع و بساط آن‌هاست.^{۳۴}

با آنچه در خصوص اوضاع اقتصادی کشور و یزد در دوره قاجار آوردیم، می‌توان عوامل شکوفایی اقتصادی شهر یزد در این دوران را در محورهای ذیل جست‌وجو نمود:

الف) همجواری یزد با کویر، امکان کشاورزی در آن را محدود و پایه اقتصادی آن را بر تولید محصولات صنعتی، تجارت و بازار استوار ساخته بود.^{۳۵}

ب) امنیت و آرامش یزد و قرار گرفتن در مسیر شاخه اصلی راه تجاری ابریشم، صادرات تولیدات صنعتی آن را به شهرهای فرامنطقه‌ای میسر می‌ساخت.^{۳۶}

ج) اقامت زرتشتیان در این شهر و ارتباط آنان با پارسیان هند^{۳۷}، زمینه تجارت بین این شهر و سرزمین‌های جنوب شرق آسیا را فراهم می‌ساخت و در نهایت، رونق اقتصادی و بازرگانی شهر را در پی داشت.

توضیح آنکه، در اوایل حکومت قاجار هنوز شهر یزد، از نظر اقتصادی و تعداد جمعیت، جزء شهرهای مهم ایران بود و همانند شهرهای: کاشان، تبریز، اصفهان و همدان، از لحاظ اقتصادی و فرهنگی بر تهران مزیت داشت.^{۳۸} در دوره فتحعلی‌شاه، یزد، بعد از اصفهان (۲۰۰/۰۰۰ نفر) و هرات (۱۰۰/۰۰۰ نفر)، از بیشترین جمعیت برخوردار بوده است.^{۳۹} این شهر، یکی از بزرگ‌ترین تولیدکننده‌های صنایع دستی به حساب می‌آمد که بعد از فروپاشی صفویان، نسبت به سایر شهرهای ایران آسیب کمتری دیده بود.^{۴۰} تقاضای سفیر انگلستان در ایران در دوره فتحعلی‌شاه برای تأسیس کنسول‌خانه در پنج شهر ایران، از جمله در یزد، حاکی از اهمیت این شهر در آن زمان می‌باشد.^{۴۱} افزون‌براین، در همین زمان، در یزد حدود ۱۳۰۰ ماشین بافندگی نخ و ۳۰۰ تا ۳۵۰ ماشین ابریشم‌بافی وجود داشته است.^{۴۲} شایان توجه است که تولید منسوجات در شهرهای: اصفهان، کاشان و یزد، از دوره صفوی پُررونق بوده است. در اصفهان و یزد پارچه‌های ساتن، و در کاشان پارچه‌های زربفت، شهرت داشت.^{۴۳} قماش ایران در دوره صفوی، به اروپا، به‌خصوص اروپای شرقی که دارای صنعت عالی نساجی نبودند، صادر می‌شد.^{۴۴} بی‌تردید، موقعیت ویژه این شهر در مسیر راه تجاری که از سوی شرق به پاکستان، هند و چین و همچنین خراسان^{۴۵} و سرزمین‌های شمال شرقی ایران، و از جانب غرب به آسیای صغیر و اروپا راه می‌یافت^{۴۶}، سبب می‌گشت تا مسیری بسیار طولانی به روی بازرگانان یزد گشوده شود.

(شکل ۱)

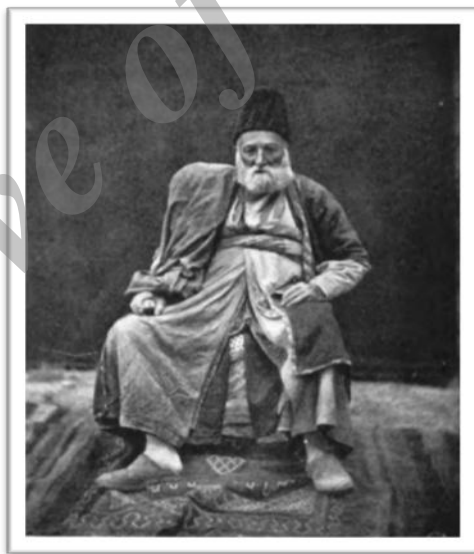

شکل ۱: راه‌های تجاری مهم و جایگاه یزد در مسیر راه ادویه^{۴۷}

اهمیت صنعتی و بازرگانی یزد، در نیمه نخست قرن بیستم نیز حفظ گردید و این شهر، به‌عنوان قطب اقتصادی ایران مطرح بود. در این شهر بود که راه‌های اصفهان و کاشان از طریق نائین، با راهی که از شیراز از طریق ابرکوه می‌آمد، تلاقی می‌کردند.^{۴۸} در واقع، سه شهر عمده تولیدکننده صنایع دستی (اصفهان، کاشان و یزد)، محور اصلی تجارت در شبکه بزرگ بازرگانی داخل و خارج ایران را شکل می‌دادند و در این میان، شهر یزد تا حدودی از موقعیت بهتری برخوردار بود.^{۴۹} بی‌تردید، این برتری را باید در امنیت و آرامش یزد در مقایسه با بسیاری از شهرهای دیگر جست‌وجو نمود.^{۵۰} همچنین، باید اذعان داشت که حضور زرتشتیان در این شهر (شکل ۲ و ۳)، عاملی بس مهم در رونق این شهر به شمار می‌آمد؛ چراکه قسمت عمده تجارت ایران با روسیه و هند، به ترتیب به‌وسیله هموطنان ارمنی و زرتشتی انجام می‌گرفت.^{۵۱}

شکل ۲: انجمن زرتشتیان یزد در اواخر عصر قاجار (۱۹۰۳ م)^{۵۲}

شکل ۳: یک تاجر زرتشتی یزد در سال‌های پایانی حاکمیت قاجار (۱۹۰۳ م)^{۵۳}

از بُعد بازرگانی، ساکنان زرتشتی یزد به واسطه ارتباط با همکیشان صاحب نفوذ و ثروتمند خود در هند، و نیز حُسن اعتماد اقتصادی که بازرگانان زرتشتی در میان سایر بازرگانان به دست آورده بودند، تا حد بسیاری شکوفایی اقتصادی یزد و صدور کالاهای

تولیدی این ناحیه را به کلان‌شهرهایی چون اصفهان و تهران و حتی خارج از کشور، فراهم آورده بودند.^{۵۴} این امر، سبب گردیده بود تا بخشی از بازار یزد، به فعالیت هندوها تعلق گیرد و به نام آن‌ها نام‌گذاری گردد؛ حتی در سال ۱۲۹۵ هـ.ق به تیمچه هندوها اشاره شده است که البته در این سال، کسی در آنجا فعالیت نمی‌کرد و تبدیل به انبار شده بود.^{۵۵} وجود متمولان در این شهر، در سفرنامه هاکس که سال ۱۳۱۱ هـ.ش مدت کوتاهی در یزد اقامت داشته نیز تأیید می‌گردد.^{۵۶} شایان ذکر است، سکه‌های طلا و نقره در زمان آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه، تنها در برخی شهرهای ایران ضرب گردیده است که یزد نیز از جمله آن‌هاست.^{۵۷}

نباید فراموش نمود که تجارت ایران با روسیه، بعد از بستن قراردادهای گلستان و ترکمن‌چای در سال‌های ۱۸۱۳ و ۱۸۲۸ م بسیار بیشتر شد.^{۵۸} بعد از این قرارداد بود که شاهد روابط نابرابر سیاسی و بازرگانی اروپا با ایران بودیم و در واقع، این برتری در میدان جنگ به‌وسیله فشارهای سیاسی، به نفع روسیه و اروپاییان به بهترین شکل ادامه پیدا کرد.^{۵۹} در نیمه نخست سده نوزده میلادی، گروه بازرگانان به‌طور کلی، هنوز بخش عظیمی از سرمایه خود را در امور بازرگانی به کار می‌انداختند و با استانبول، مسکو، بمبئی یا با مجموع این سه شهر، معاملات وسیعی داشتند.^{۶۰} در این میان، یزدی‌ها بنا بر آنچه گفته شد، تجارت وسیعی را با هند انجام می‌دادند.

تمام عوامل و رویدادهای تاریخی مورد اشاره، افزایش جمعیت، افزایش ثروت و در نتیجه، توسعه فیزیکی شهر یزد را به دنبال می‌آوردند. بدین ترتیب، محلات جدیدی در جنوب و جنوب غربی شهر (در محور جاده تجاری) شکل گرفت و محلات بسیاری در محلات قدیمی ادغام گردیدند. از این دوره پُرونق شهر یزد، خانه‌های متعدد اعیانی و عمارت‌های ارزشمندی باقی مانده است که عموماً به بازرگانان تعلق دارند. از جمله این بناها، می‌توان به: خانه کلاهدوز، خانه ملک‌زاده، خانه لاری‌ها، خانه ملک‌التجار، خانه شفیع‌پور، خانه اربابی و خانه مستر وای (شکل ۴) اشاره نمود که خوشبختانه، تاکنون شکل اصلی خود را حفظ کرده‌اند و به‌عنوان شواهدی از دوران رونق بازرگانی و اقتصادی شهر

یزد در دوره قاجار، قابل مطالعه می‌باشند.^{۶۱}

شکل ۴: نمایی از خانه مستر وای، یکی از بازرگانان سرشناس زرتشتی که در بمبئی و یزد ساکن بود^{۶۲}

بررسی تأثیر شکوفایی اقتصادی بر بافت تاریخی یزد در دوره قاجار

در تاریخ اجتماعی ایران، بازرگانان، پیوسته یکی از تأثیرگذارترین اقشار اجتماعی محسوب می‌گردند؛ به‌عنوان مثال، در روزگار ساسانیان، این گروه بلافاصله بعد از نظامیان و روحانیان جای داشتند و مناطق وسیع میانی شهرهای این دوران را به خود اختصاص می‌دادند.^{۶۳} مطالعه نگارنده دوم این نوشتار درباره شهرهای قرون نخست اسلامی نظیر: دارابگرد^{۶۴}، ری^{۶۵} و اصفهان^{۶۶} نیز تأییدکننده این واقعیت است که با وجود دگرگونی‌های اجتماعی متناسب با دستورات دین جدید (اسلام)، بازرگانان همچنان جایگاه خود را در مرکزیت شهرها حفظ نمودند. شواهد تاریخی، همچنین، از ارتباط نزدیک بازرگانان و روحانیان و حمایت این قشر از فعالیت‌های مذهبی حکایت دارند.^{۶۷} افزون‌براین، منابع تاریخی حکایت از آن دارند که این قشر، پیوسته از حمایت دولت نیز برخوردار بودند؛^{۶۸} زیرا علاوه بر پرداخت مالیات، در مواردی دولت از آنان وام می‌گرفت.^{۶۹} علاوه‌برآن، به روزگار قاجار، راهداران از این قشر پول دریافت می‌کردند^{۷۰} و این خود، بخشی از

هزینه‌های راهداری را جبران می‌نمود.

به‌هرحال، بازرگانان و علمای یزد در عصر قاجار، دو قدرت مستقل از حکومت بودند که گاهی با هم ارتباط سببی نیز می‌یافتند.^{۷۱} میزان این ارتباط، به‌خوبی از آماری که مرحوم ایرج افشار و اصغر مهدوی در کتاب *یزد در اسناد امین‌الضرب* آورده‌اند، نمایان است. از محتوای اسناد به‌دست‌آمده در خصوص طبقه‌بندی اجتماعی افرادی که نام آن‌ها در اسناد ذکر شده، می‌توان دریافت که علما و کسبه، بعد از دیوانیان و بازرگانان، در رتبه سوم قرار دارند.^{۷۲} این رابطه تنگاتنگ، حتی در فضای شهری و در ارتباطات فضایی مستمر و پیوسته میان بازار، مسجد و مدرسه نیز به‌خوبی نمایان است.^{۷۳}

بازرگانان یزد، همانند سایر بازرگانان ایران در دوره قاجار، با عناوینی شاخص که عموماً پیشوند «خاندان» داشت، شناسایی می‌گردیدند. در جدول شماره ۱، مشهورترین خاندان‌های تجارت‌پیشه یزد و بازرگانان سرشناس هر خاندان معرفی شده‌اند. خانه‌های مجلل این طبقه، راحت و سرشار از نعمت بود؛ حتی گفته شده که همسران بازرگانان ثروتمند، بهتر از خانواده سلطنتی لباس می‌پوشیدند^{۷۴} و بسیاری از خانه‌های بازرگانان، دارای تزئینات متنوع، از جمله آینه‌کاری، بود. این هنر، علاوه بر ابعاد تزئینی و تجملاتی، دارای جنبه‌های متنوع کاربردی نیز می‌باشد.^{۷۵} در جدول شماره ۱، تصاویر بناهای تاریخی بازمانده از مشهورترین بازرگانان یزد در عهد قاجار، ارائه گردید است.

به‌طور کلی، طبقه بازرگان، پس از طبقه حاکمه و علمای دینی، تحصیل‌کرده‌تر از سایر مردم بودند. سطح عالی‌تر تعلیم و تربیت آن‌ها نیز موجب شده بود که بیشتر بازرگانان، آینده‌نگری ژرف‌تری داشته باشند؛ چنان‌که در سال ۱۸۷۱ م دو تن از بازرگانان معتبر یزد، ژنرال گلدسمید^{۷۶} را ملاقات کردند و از او پرسیدند: آیا می‌توان با هزینه بازرگانان یزد، بین یزد و ده‌بید خط تلگراف تأسیس کرد و حتی چند سال بعد، همین بازرگانان درباره هزینه تأسیس راه‌آهن به تحقیق پرداختند؛ هر چند آن‌ها به سبب هزینه‌های زیاد چنین طرحی، از اجرای آن ناامید شدند.^{۷۷} به‌هرحال، این اخبار بر اعتبار و ژرف‌اندیشی تاجران یزدی دلالت دارد.

مطابق گزارش کنسول انگلیس در یزد (۱۸۹۳م)، میزان سرمایه تجاری بازرگانان یزدی به حدود دو میلیون تومان می‌رسید. بی‌شک، این مبلغ در آن زمان و در مقایسه با سایر شهرهای کشور، معرف اقتصادی شکوفا و در حد عالی بوده است؛ چنان‌که تجارت داخلی، رشد شایان توجهی را به همراه داشت.^{۷۸}

در نیمه دوم قرن نوزده میلادی، وضع بازرگانان کشور و به تبع آن، بازرگانان شهر یزد، تا حدودی تغییر کرد؛ زیرا در این زمان، آنان علاوه بر تجارت، به خرید زمین و سرمایه‌گذاری روی کشت خشخاش و سایر محصولات نیز مبادرت ورزیدند.^{۷۹} علل روی آوردن بازرگانان یزد به تجارت و تولید محصولات اقتصادی را می‌توان در موارد ذیل جست‌وجو کرد:

- عدم توانایی آن‌ها در رقابت با کالاهای اروپایی: بازرگانان برای جبران این کمبود، سرمایه‌گذاری روی محصولات کشاورزی را در دستور کار خود قرار دادند؛^{۸۰} البته همان‌طور که اشاره شد، نباید درخواست بازار جهانی را نیز فراموش نمود.

- حادث شدن قحطی‌های خانمان‌سوز در یزد که در پاره‌ای از مواقع، دل شاعران را نیز به درد آورده است؛ مانند قحطی ویرانگر سال‌های ۱۸۷۰ - ۱۸۷۱م که تعداد بسیاری از مردم را تهیدست ساخت و قطعات فراوانی از زمین‌ها برای فروش عرضه شد.^{۸۱} با این حال، نباید از به‌وجود آمدن آفت کرم ابریشم و در نتیجه، کاهش صادرات پارچه‌های ابریشمی و روی آوردن بیشتر به کشت خشخاش، غافل ماند.

براساس مطالعات ویلم فلور، در یزد حدود ۲۵۰ تاجر وجود داشت و تجارت کاملاً از عنصر خارجی عاری بوده است. تنها تعدادی از هندوهای سیکرپور در آنجا تجارت پُرسودی داشتند که در سال ۱۸۹۰م در اثر نفرت روحانیان یزد و ناتوانی از دریافت مبالغ هنگفتی از مطالبات خود از مردم این شهر، آنجا را ترک کردند. در ضمن، وی از تعدادی از بازرگانان اوزی (Evazy) و همچنین بستکی (Bastaky) هم نام می‌برد.^{۸۲}

در این دوره، دو طبقه بازرگانان در یزد زندگی می‌کردند؛ گروهی از بمبئی و جنوب کالا وارد می‌کردند و گروهی دیگر، این کالاها را به خراسان صادر می‌نمودند. تعداد گروه

اول، حدود ۱۵۰ تن بود؛ در حالی که گروه دوم، فقط ۷۵ نفر بودند.^{۸۳}

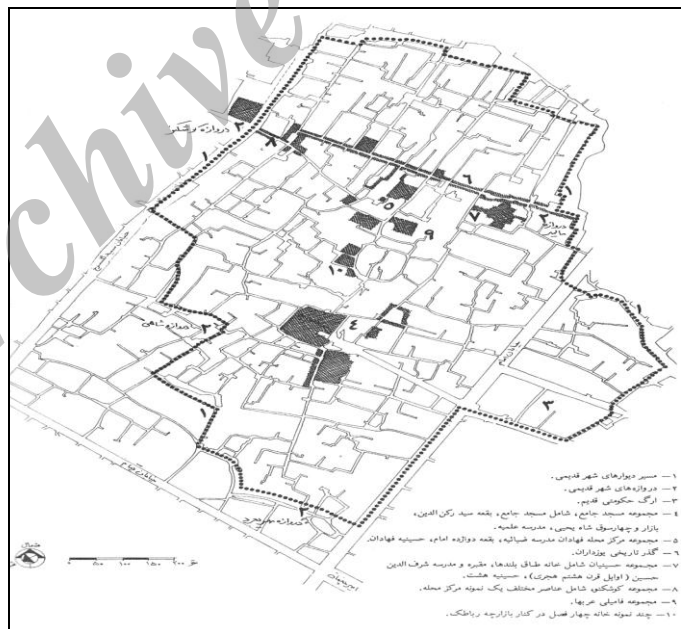
مهم‌ترین کالایی که تا حدود ۱۸۶۵م در یزد تولید می‌شد، پارچه‌های ابریشمی بود^{۸۴} و یزد، یکی از صادرکنندگان این نوع کالا بوده است.^{۸۵} از طرفی، ابریشم به‌عنوان کالای اصلی صادرات در ایران تا حدود سال ۱۸۶۰م به شمار می‌آمد؛^{۸۶} اما پس از آفت کرم ابریشم در حدود سال ۱۸۶۵م در نواحی جنوبی و مرکزی ایران، از جمله یزد، تربیت و بهره‌وری از آن نیز کاهش یافت.^{۸۷} البته کاهش کشت ابریشم، تنها در نتیجه آفت نبود؛ بلکه عوامل دیگری همچون رقابت سخت اروپاییان، به‌خصوص پارچه‌های خوش‌بافت انگلیسی،^{۸۸} عدم ثبات سیاسی و به همراه آن، آشفتگی اوضاع اجتماعی و اقتصادی^{۸۹} نیز در سیر نزولی این محصول مؤثر بود. اگرچه در سال‌های بعد نیز همچنان تولید ابریشم در یزد و برخی شهرهای دیگر رواج داشت،^{۹۰} اما بعد از پایین‌آمدن تجارت ابریشم در سال‌های ۱۸۶۰ تا ۱۸۸۰م و همچنین، در پی استقبال بازارهای خارجی و برای پرداخت هزینه‌های کالاهای وارداتی، تولید تریاک در استان‌های مرکزی و جنوبی، از جمله در یزد، و تولید پنبه در خراسان، آذربایجان و گرگان رونق گرفت؛ تا جایی که تولید روزافزون این محصول، ضربه مهلکی بر تولید ابریشم وارد آورد.^{۹۱}

در این میان، تریاک به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کالاهای صادراتی ایران که به بمبئی، چین، هنگ‌کنگ، اسلامبول و حتی انگلستان و فرانسه صادر می‌شد، به حساب آمد.^{۹۲} اگرچه در حدود سال ۱۳۴۷هـ.ش (۱۹۲۸م) با توجه به سیاست‌های اقتصادی به‌کارگرفته‌شده، تولید این کالا در ایران و یزد با مشکل مواجه شد،^{۹۳} اما این محصول، حتی تا نیمه قرن بیستم میلادی نیز یکی از مهم‌ترین محصولات ایران، و از نظر ارزش در رتبه دوم صادرات به شمار می‌رفت.^{۹۴} افزون بر موارد بالا، نباید در این دوره، از تقاضای بازار جهانی نیز غافل ماند؛ چراکه تا سال ۱۸۶۰م محصولات روستایی به‌گندم و جو محدود بود؛ اما از آن پس، با توجه به تقاضای بازار جهانی، اقتصاد روستایی توسعه یافت؛ هم در تعداد محصولات و هم در مناطق مختلف زیر کشت؛ به‌عنوان مثال، در اصفهان تریاک، پشم، تنباکو به‌گندم و جو افزوده شد^{۹۵} و در یزد نیز پسته، پنبه، سنگ مرمر، زیلو،

نمد، حنا و حلویات به محصولات تجاری اضافه گردید.^{۹۶}

جایگاه بازرگانان در بافت تاریخی یزد

تنها با تعیین بخش‌هایی از بافت تاریخی شهر یزد که در اختیار بازرگانان بود، می‌توان به اهمیت این گروه در ساختار اجتماعی این شهر در روزگار قاجار پی برد. طرح و ساختار شهر یزد در این دوران، از قاعده کلی شهرهای ایرانی پیروی می‌کرد و مشتمل بر «کهن‌دژ» (ارگ حکومتی)، «شارستان» یا بخش اصلی شهر و «ربض» یا منطقه پیرامونی بوده است. ارگ حکومتی، در قسمت شمالی شهر و در حاشیه جنوبی محله فهادان قرار داشت و توسط حصار از محیط زندگی مردم جدا می‌شد. شارستان، به‌عنوان محل زندگی مردم حدوداً در محله فهادان فعلی واقع بود و به‌وسیله دیوارهایی محصور می‌گشت و دروازه‌های چندی ارتباط بین درون شهر و ربض را ممکن می‌ساختند. در ربض یا حومه، عمدتاً زمین‌های کشاورزی و مناطق روستایی قرار داشت که بخش عمده‌ای از نیازهای مردم شهر را برآورده می‌ساخت.^{۹۷} (شکل ۵)

شکل ۵: موقعیت بناهای مهم شهر یزد در دوران اسلامی^{۹۸}

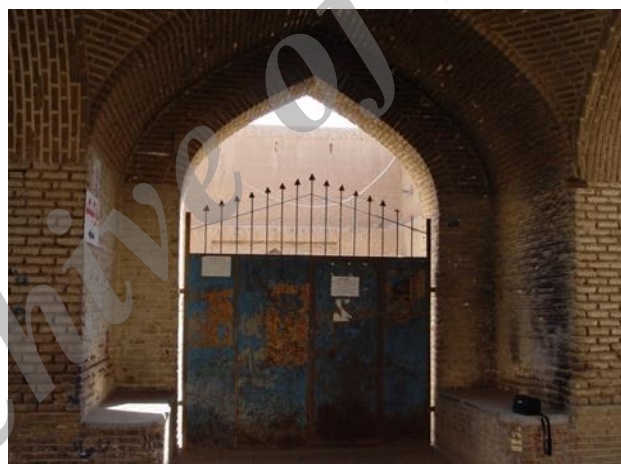
محلات مختلف شهر یزد، هر کدام دارای امکانات مختلف مذهبی و بازرگانی در داخل خود بودند.^{۹۹} در واقع، شهر یزد شاخص‌ترین نمونه از شهرهای ایران است که سازمان فضایی آن، بر مبنای مشاغل و حِرَف شکل یافته و در این میان، بازرگانان و پیشه‌وران، از جایگاه بی‌نظیری برخوردار بوده‌اند.^{۱۰۰}

تراکم و توزیع مکانی واحدهای بازرگانی در محله‌های مختلف شهر یزد عصر قاجار، یکسان نبوده است.^{۱۰۱} بررسی‌های باستان‌شناسانه در محله فهادان^{۱۰۲} در دوره قاجار، مؤید آن است که در این محله، تعداد بسیاری تاجر سکونت داشتند که البته حضور گسترده آن‌ها را می‌توان در عوامل مختلف، از جمله: نوع معیشت، فاصله کم تا بازار و حضور بزرگان از قدیم در آنجا جست‌وجو نمود.^{۱۰۳} افزون بر محله فهادان، حضور گسترده بازرگانان را در محله گلچینان نیز می‌توان تأیید نمود. این محله، همانند بسیاری دیگر از محلات شهر یزد در دوره قاجار، دارای تأسیسات مختلف مذهبی، بازرگانی و عام‌المنفعه در داخل خود بود. (شکل ۶ و ۷) تمامی این عناصر معماری، در راستای بازارها و بازارچه‌های محله، نظیر بازار هاشم‌خان (شکل ۸) و بازار تبریزیان (شکل ۹) شکل یافته‌اند.

در این محله نیز قشر قابل توجهی از بازرگانان بومی و غیربومی با توجه به نزدیکی به بازار و وجود تعداد بسیاری از کاروان‌سراها و تیمچه‌ها زندگی می‌کردند. مطالعات نگارندگان در خصوص بافت این محله، قریب سی‌خانه ارزشمند تاریخی متعلق به بازرگانان را که تعدادی از آن‌ها از بازرگانان بنام شهر یزد بوده‌اند، روشن ساخته است.

شکل ۶: حسینیه گلچینان

شکل ۷: آب انبار هاشم‌خان در محله گلچینان

شکل ۸: بازارچه هاشمخان

شکل ۹: بازارچه تبریزیان

جدول شماره ۱: مشهورترین خاندانهای تجارت پیشه یزد و تجار سرشناس هر خاندان به همراه بناهای تاریخی بازمانده از آنها

نام بناها	تصاویر بناها	مذهب	تجار سرشناس	خانواده های تجارت پیشه مشهور
خانه ملک اتجار		مسلمان	۱- محمد آقا (ملک التجار یزدی)	خاندان شیرازی (ملک)
خانه شفیع پور		مسلمان	۲- میرزا شفیع (شفیع پور)	
خانه عرب کرمانی		مسلمان	۳- حاج محمد علی عرب	خاندان عرب
خانه محمودی		مسلمان	۴- حاج محمد کاظم عرب	
خانه لاری		مسلمان	۵- حاج محمد لاری	خاندان لاری

خانه هرندی		مسلمان	۶- علی نقی هرندی	خاندان هرندی
خانه کسمایی قزوینی		مسلمان	۷- عبدالرزاق	خاندان کسمایی قزوینی
		مسلمان	۸- حاج محمد علی	
بازار افشار		مسلمان	۹- حاج احمد افشار	خاندان افشار
آب انبار رستم گیو	 	زرتشتی	۱۰- ارباب رستم گیو (متولد یزد، مقیم تهران)	خانواده ارباب رستم
دبیرستان کیخسروی	 	زرتشتی	۱۱- ارباب کیخسرو مهربان (متولد یزد، مقیم بمبئی)	خانواده مهربان

<p>دادگاه چم</p>	 	<p>زرتشتی</p>	<p>۱۲- ارباب جمشید جمشیدیان (متولد یزد، مقیم تهران)</p>	<p>خانواده جمشیدیان (تجارتخانه جمشیدیان)</p>
<p>دبستان خسروی</p>	 	<p>زرتشتی</p>	<p>۱۳- ارباب خسرو شاه جهان (متولد یزد، تجارتخانه جهانیان در یزد قرار داشته است)</p>	<p>خانواده جهانیان (تجارتخانه جهانیان)</p>

Archive of SID

نتیجه

با آنچه در این نوشتار آورده شد، روشن گردید که شهر یزد در دوره قاجار، از چنان رونق اقتصادی برخوردار بود که نمونه آن در هیچ مقطع دیگر از تاریخ این شهر گزارش نشده است. اگرچه عواملی نظیر توسعه تجارت جهانی و موقعیت راهبردی و بازرگانی ایران، ورود کلان شهرهایی چون یزد را به عرصه‌های تجارت جهانی آسان نمودند و زمینه‌های رونق این شهر را فراهم ساختند، اما حضور گسترده زرتشتیان در این شهر و ارتباط آن‌ها با زرتشتیان هند، اصلی‌ترین دلایل شکوفایی اقتصادی این شهر در عهد قاجار بوده‌اند.

در این نوشتار، همچنین مشخص گردید که قسمت عمده تجارت ایران با روسیه و هند، توسط اقلیت‌های دینی آرامنه و زرتشتی به انجام می‌رسید. از بُعد بازرگانی، اقلیت زرتشتی به واسطه ارتباط با همکیشان خود در هند و نیز حسن اعتمادی که در میان سایر بازرگانان به دست آورده بودند، تا حد بسیاری شکوفایی اقتصادی یزد و صدور کالاهای تولیدی این ولایت به دورترین نقاط ایران و حتی خارج از کشور را ضمانت می‌نمودند.

بی‌تردید، ارتقای جایگاه اجتماعی طبقه بازرگانان در جامعه یزد عصر قاجار را می‌توان از نتایج اصلی شکوفایی بازرگانی شهر یزد در این دوره به شمار آورد؛ به عبارت دیگر، جایگاهی که در سازمان اجتماعی ایران عصر قاجار به طبقه خوانین اختصاص داشت، در شهر یزد به واسطه نقش آشکار بازرگانان در رونق اقتصادی، بدان‌ها واگذار شده بود. در واقع، بازرگانان یزد در این دوران، ارتباط بین مردم و حاکمیت را سامان می‌بخشیدند و با تأمین بخش‌هایی از درآمد خزانه پادشاهی، جایگاه اجتماعی خود را ارتقا بخشیده بودند. از آنجا که زرتشتیان شهر یزد، برجسته‌ترین بازرگانان این شهر بوده‌اند، تحولات ذکر شده بیش از هر گروهی ارتقای جایگاه اجتماعی این هموطنان را سبب می‌گشت. بازرگانان عصر قاجار یزد، با توجه به توان مالی خود، در محلات مختلف این شهر عمارت‌های زیبا و زینتی را برای سکونت خویش احداث می‌نمودند که نمونه‌های قابل توجهی از آن‌ها در بافت تاریخی این شهر شمارش گردیده‌اند. آن‌گونه که آوردیم، حضور این طیف متمول در

محلّه‌های شهر یزدِ عصر قاجار که با شکوفایی اقتصادی این شهر همراه بود، بر سازمان فضایی، شبکه‌های ارتباطی و سیستم‌های نامحسوس شهری (آبرسانی و دفع فاضلاب) تأثیر مستقیم داشته و نوعی سازمان اجتماعی مبتنی بر فعالیت‌های اقتصادی و معیشتی را معرفی می‌نماید که بازرگانان در آن، نقش اصلی بر عهده داشتند.

Archive of SID

پی‌نوشت‌ها

۱. حسن کریمیان و عبدالکریم عطارزاده، «نقش انقلاب صنعتی در تحولات صنایع دستی ایران»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال سوم، شماره ۱۱، ۱۳۹۰، ص ۱۰۱.
۲. حمیدرضا برادران شرکا و بهروز هادی زنوز، «استراتژی تجاری و توسعه صنعتی در ایران (دوران قاجاریه تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷)»، مجله برنامه و بودجه، شماره ۸۱، ۱۳۸۲، ص ۶.
۳. علی اصغر شمیم، *ایران در دوره سلطنت قاجار قرن ۱۳ و نیمه اول قرن ۱۴*، چاپ اول، تهران: انتشارات بهزاد، ۱۳۸۷، ص ۳۶۷.
4. Issawi. Charles, *Iranian trade, 1800–1914*, *Iranian Studies*, 16 (3-4), 1983, p 229.
۵. محمدحسن میرحسینی، *بازرگانی یزد در دوره ناصرالدین شاه*، پایان‌نامه برای دریافت درجه دکترا، رشته تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۵۹.
۶. ویلیم فلور، *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، جلد دوم، انتشارات توس، ۱۳۶۵، ص ۱۵۱.
۷. سید هادی میرمیران، «گهرساختن در صدف خویش؛ گفتاری درباره طرح‌های احیا و روان‌بخشی مناطق تاریخی ایران»، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۴، ۱۳۷۵، ص ۲.
۸. محمدحسن میرحسینی، پیشین.
۹. علی اکبر تشکری بافقی، *مشروطیت در یزد از ورود اندیشه نوین تا کودتای سید ضیاءالدین طباطبایی ۱۲۸۵–۱۲۹۹ هـ.ش*، یزد: مرکز یزدشناسی، ۱۳۷۷.
۱۰. محمود توسلی، *ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات پیام، ۱۳۶۰.
۱۱. مهدی دهقان منشادی، *یک قرن دگرگونی*، یزد: نیکوروش، ۱۳۸۸.
12. Estevadeordal ,Antoni & Frantz, Brian & Taylor, Alan M. *The rise and fall of world trade, 1870–1939*. «*The Quarterly Journal of Economics*», 118 (2), 2003, p 359.
13. Gilbar , Gad G.«*The Opening Up of Qājār Iran: Some Economic and Social Aspects*» , *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1

(49), 1986, p 89.

۱۴. علی اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۶۹.

15. Gilbar, Gad G, 1986, p 89.

16. Seyf, Ahmad, «*Studies Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century*», Iran, Vol. 34, 1996, p 125.

۱۷. سرجان ملکم، سفیر انگلستان در ایران.

۱۸. نوماس، دبیر سفارت انگلستان در ایران.

19. Issawi, Charles, 1983, p 230.

۲۰. احمد سیف یا ایرج سیف، متولد آمل، نویسنده و مترجم کتب و مقالات اقتصادی، سیاسی و تاریخی است. وی در دانشگاه استافوردشر دارای مرتبه Senior Lecturer بوده و اقتصاد تدریس می‌کند. برخی از آثار وی، با نام مستعار «بهروز امین» نیز منتشر شده‌اند.

۲۱. چارلز عیسوی، پژوهشگر مصری، ابتدا دکترای اقتصاد گرفت و سپس، به تاریخ اقتصاد علاقه نشان داد و چند کتاب از جمله کتابی درباره اقتصاد ایران نوشت. علاقه‌مندان به تاریخ اقتصاد سیاسی ایران، چارلز عیسوی و کتاب ارزشمند او به نام *تاریخ اقتصادی ایران ۱۸۰۰ - ۱۹۱۴* م را به‌عنوان یکی از کتاب‌های مرجع قبول دارند.

22. Seyf, Ahmad, 1996, p 117.

23. Ibid.

24. Seyf, Ahmad, «*Nineteenth century agricultural development in Iran: a note*». Middle Eastern Studies 28.3, 1992, p 579.

۲۵. اصغر مهدوی و ایرج افشار، یزد در اسناد امین‌الضرب (سال‌های ۱۲۸۱ - ۱۳۳۰ قمری)، تهران: فرهنگ ایران‌زمین، ۱۳۸۰، ص ۴۱۹.

۲۶. علی اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۷۰.

27. Seyf, Ahmad, 1992, p 578.

28. Floor, Willem m. «*The creation of the food administration in Iran. Iranian Studies*», 16 (3-4), 1983, p 199.

29. Seyf, Ahmad, 1992, p 577 - 579.

30. Gilbar, Gad G, «*The Persian Economy in the Mid-19th Century*». Die Welt des Islams, 19 (1/4), 1979, p 197. - Gilbar, 1986, p 79. Hambly, Gavin, «*An Introduction to the Economic Organization of Early Qājār Iran*». Iran, 2, 1964, p 72.

۳۱. علی اصغر شمیم، پیشین، ص ۳۶۷.
۳۲. آن گونه که مؤلف تاریخ انقلاب مشروطیت ایران نقل می کند، میرزا محمدعلی محلاتی، ملقب به حاج سیاح، متولد ۱۲۵۲ قمری / ۱۸۳۶ میلادی، یکی از مشهورترین سیاحان معاصر و نخستین ایرانی است که به طور رسمی، تابعیت ایالات متحده آمریکا را پذیرفته و به عنوان عضو انجمن باغ میکده فعالیت می نمود. (مهدی ملکزاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۳، ص ۲۴۰)
۳۳. محمدعلی بن محمد رضا سیاح، خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت، به کوشش حمید سیاح، تصحیح سیف الله گلکار، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۹، ص ۱۷۸.
۳۴. جرج کرزن، ایران و قضیه ایران، مترجم غلامعلی وحید مازندرانی، جلد دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷، ص ۲۹۴.
35. MasoudiNejad, Reza. Social Bazaar and Commercial Bazaar: Comparative Study of Spatial Role of Iranian Bazaar in the Historical Cities in Different Socio-economical Context, at 5th International Space Syntax Symposium, TU Delft, Netherlands, 13- 17 June, 2005, P 199.
۳۶. علی اصغر شمیم، پیشین، ص ۳۶۷.
37. Murrzban, The Persia in India, bomay: 1917, p 115.
- رشید شهردان، تاریخ زرتشتیان، فرزندگان زرتشتی، تهران: فروهر، ۱۳۶۳، ص ۲۶۰.
۳۸. مهدی دهقان منشادی، پیشین، ص ۴۳.
۳۹. جان پری، پیشین، ص ۳۳۲ - ۳۳۳.
40. Hambly.Gavin, 1964, p 72.
۴۱. علی اصغر شمیم، پیشین، ص ۱۹.
42. Gilbar.Gad G,1979, p 197.
۴۳. جوزافا باربارو، سفرنامه های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امینی، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۴۹، ص ۸۲.
۴۴. جیان روبرتو اسکارجیا، تاریخ هنر ایران هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۶۷، ص ۳۰.

۴۵. مال‌التجاره، از بندرعباس از طریق این جاده به کرمان و یزد و خراسان، بلکه افغانستان منتقل می‌گردید. (سیاح، پیشین، ص ۱۱)
۴۶. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۱۰.
47. MasoudiNejad., Reza , 2005, p 198.
48. Hambly. Gavin, 1964, p 75.
49. Ibid.
۵۰. هادی حکیمیان، «یزد در عصر زندیه»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال دوم، شماره ۷، ۱۳۸۹، ص ۶۰۵.
51. Gilbar, Gad G, 1979, P ۲۰۴.
- رشید شهردان، تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان، تهران: رستم گیو، ۱۳۶۰، ص ۴۴۴.
52. Jackson ,Abraham Valentine Williams, A.V., Persia Past and Present: a book of travel and research, New York, the Macmillan Company; London, Macmillan & Co., ltd, 1906, p 360.
53. Ibid, p 398.
۵۴. علی‌اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۷۹.
۵۵. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۲۹۲.
۵۶. مریت هاکس، ایران: افسانه و واقعیت، ترجمه محمدحسین نظری‌نژاد، محمدتقی اکبری و احمد نمایی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱، ص ۶۴.
57. Hambly. Gavin , 1964, p 76.
58. Issawi, Charles, 1983, p 232.
59. Amanat, Abbas, «Russian Intrusion into the Guarded Domain»: \Reflections of a Qajar Statesman on European Expansion». Journal of the American Oriental Society, 1993, p 36.
۶۰. علی‌اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۶۵.
۶۱. حمید عزیزی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهشی در آینه‌کاری خانه‌های تاریخی شهر یزد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹، ص ۳.
۶۲. گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران: خانه‌های یزد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و شرکت توسعه فضاهای فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۹۱.

63. Karimian, Hasan, *Cities and social order in Sasanian Iran – the archaeological potential*, “Antiquity”, Antiquity Publication Ltd, Volume 84, Issue 324, 2010, P 457.
64. Karimian, Hasan, *The Iranian Cities after collapse of Sasanian Kingdom, case study: Darabgrd*, in *The International Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran*, University of Tarbiyat Modaress Press, No 18(2), 2011, P 51-62.
65. Karimian, Hasan, *Form and Functionality of Ancient City of Rey in its Transition from Sasanian to Early-Islamic Era*, in: *The First International Conference of Islamic Archaeology in the East*, Qairo: 8-10/12/2013, P 8-11.
۶۶. حسن کریمیان و محسن جاوری، «گاه‌نگاری بافت کهن شهر تاریخی اصفهان به استناد کاوش محدوده میدان عتیق»، مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۲، دوره ۵۷، ۱۳۸۷، ص ۱۳۱ - ۱۵۶.
۶۷. این ارتباط، بیشتر بدان سبب بود که تجار برای بستن قراردادهای تجاری و امثال آن، به علما نیاز داشتند. (ویلیم فلور، پیشین، ص ۱۵۳)
۶۸. پتر آوری، *تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه*، ترجمه محمدرفعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی، ۱۳۶۳.
69. Gad G Gilbar, 1979, p 204.
- رشید شهردان، پیشین، ۱۳۶۰، ص ۴۵۱؛ اردشیر آذرگشسب، *مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان*، تهران: سازمان انتشارات فروهر، ۱۳۵۸، ص ۱۴۲.
۷۰. بر اساس گزارش کنسول استیون در سال ۱۸۵۱م، تاجران خارجی، تنها باید ۵ قران را برای واردکردن کالا می‌دادند و چنانچه کالاهای خویش را به نقاط دیگر کشور جابه‌جا می‌نمودند، پولی از آن‌ها گرفته نمی‌شد؛ حال آنکه یک تاجر ایرانی با رسیدن به تبریز، باید ۱۴ قران می‌پرداخت و چنانچه قصد جابه‌جایی کالا در سایر نقاط ایران را داشت، مجبور به راهداری‌های هر شهری که از آن می‌گذشت نیز پول بپردازد.
- Seyf, Ahmad, 1996, p 120.
۷۱. ویلیم فلور، پیشین، ص ۱۵۳.
۷۲. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۱۹.

۷۳. حسین سلطانزاده، *فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری تهران، ۱۳۷۰، ص ۳۱.
74. Hambly, Gavin, 1964, p 76.
۷۵. حمید عزیزی، پیشین، ص ۱۲۸.
۷۶. ژنرال گلسمید، از افسران ارتش بریتانیا بود که با حکمیت او، در سال ۱۸۷۲م مرزهای فعلی ایران و افغانستان در دلتای هیرمند مشخص گردید.
۷۷. ویلیم فلور، پیشین، ص ۱۵۲ - ۱۵۳.
۷۸. علی اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۸۷.
79. Gilbar, Gad G, 1986, P 83.
۸۰. ویلیم فلور، پیشین، ص ۱۶۱.
۸۱. طراز یزدی، *دیوان طراز یزدی*، به کوشش احمد آرام، تهران: تالار کتاب، ۱۳۶۶، ص ۱۴۹ - ۱۵۰.
۸۲. ویلیم فلور، پیشین، ص ۱۶۸.
۸۳. علی اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۸۷.
۸۴. همان، ص ۱۷۲.
85. Hambly, Gavin, 1964, p 80.
86. Issawi, Charles, 1983, P ۲۳۳.
۸۷. علی اکبر تشکری بافقی، پیشین، ص ۱۷۷؛ کرزن، پیشین، ص ۴۸۵.
۸۸. کنت دوسرسی، *ایران در ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰م (۱۲۵۵ - ۱۲۵۶ق)*: سفارت فوق‌العاده کنت دوسرسی، مترجم احسان اشراقی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲، ص ۱۰۳.
۸۹. کتاب *آبی*، گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران، به کوشش احمد بشیری، تهران: نشر نو، ۸ جلد، ج ۱، ۱۳۶۳، ص ۱۶۶.
۹۰. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۲۴ - ۲۸.
۹۱. سید محمد رضوی نواب وکیل، *خاطرات نواب وکیل*، به کوشش اکبر قلمسیاه، یزد: انتشارات گیتا، ۱۳۷۸، ص ۵۰ - ۵۴؛ وحدت‌زاده، وحید، «طرح مسئله‌ای پیرامون تأثیر تجارت

تریاک بر روند تاریخی زوال صنعت ابریشم یزد»، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال ۱۷، شماره ۶۶، ۱۳۸۶، ص ۱۸۰.

Ahmad seyf, 1996, p 129.

۹۲. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۴۳۷ - 435.

۹۳. سید محمد رضوی نواب وکیل، پیشین، ص ۵۶۵.

94. Hansen, Bradley, «Learning to Tax: The Political Economy of the Opium Trade in Iran, 1921-1941». The Journal of Economic History, 61 (1), 2001, p 95.

95. Gilbar, Gad G , 1986, P 78.

۹۶. اصغر مهدوی و ایرج افشار، پیشین، ص ۴۲۵ و ۴۵۰.

۹۷. مهدی دهقانی منشادی، پیشین، ص ۱۰۶ - ۱۰۸.

۹۸. محمود توسلی، طراحی شهری در بافت قدیم شهر یزد، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۶۸، ص ۵۲.

۹۹. محمود توسلی، پیشین، ۱۳۶۰، ص ۱۱ - ۱۲.

۱۰۰. همان، ص ۲۷.

۱۰۱. همان، ص ۳۱.

۱۰۲. هاجر حسینی رحمت‌آبادی، کاربرد فقه و قوانین اسلامی در فرم‌یابی عناصر معماری و سازمان فضایی شهرهای دوران اسلامی؛ نمونه موردی بافت قدیم شهر یزد (محلّه فهادان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر حسن کریمیان، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۰.

۱۰۳. سید محمد رضوی نواب وکیل، پیشین، ص ۳۹۵.